

ТЭМАТЫЧНЫЯ ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ПРАКТЫКАВАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дзеяслоў

Практыка выкладання беларускай мовы мае сітуацыі, калі веды неабходна сістэматызаваць, пэўным чынам універсалаваць іх разуменне і запамінанне. Патрэба ў гэтым узрастае ў сувязі з тым, што, па-першае, аб'ём вучэбнай інфармацыі па мове не змяншаецца, а павялічваецца, па-другое, дастатковы ўзровень лінгвістычных ведаў трэба выявіць на экзаменацыйных іспытах. Адным з ведаў спецыфічнага экзаменацыйнага выпрабавання можна лічыць прадметную алімпіяду. Пры падрыхтоўцы да алімпіяды па тэме “Дзеяслоў” асноўнымі дыдактычнымі мэтамі з’яўляюцца: выпрацоўка ў вучняў разумення дзеяслова як адметнай часткі мовы са спецыфічнымі катэгорыямі і формамі, якія функцыянуюць не самі па сабе, а ў структуры словазлучэнняў і сказаў, фарміраванне ўяўлення пра тэкстаўтваральную ролю дзеяслова.

Практычныя мэты вывучэння дзеяслова ўключаюць: засваенне формаў словазмянення, характэрных дзеяслогу, ужыванне гэтых форм пры пабудове словазлучэнняў і сказаў, удаканалванне культуры вуснага і пісьмовага маўлення; засваенне звестак па словаўтварэнні дзеяслова; выпрацоўка неабходных арфаграфічных навыкаў, якія абапіраюцца на разуменне марфалагічнай тэорыі. Развіццёвыя мэты звязаны з удаканалваннем лінгвістычнага мыслення.

У час падрыхтоўкі да алімпіяды па тэме “Дзеяслоў” неабходна ўлічыць наступныя метадычныя рэкамендацыі: 1) рухальнай сілай любога навучання з’яўляецца мэтанакіраванае сістэматычнае паўтарэнне, 2) аптымальнай нормы часу на правядзенне паўтарэння не існуе, 3) не трэба паўтараць тое, што добра засвоена, 4) грунтоўна паўтараецца матэрыял, складаны для запамінання, 5) паралельна можна паўтараць матэрыял некалькіх моўных аспектаў; 6) вучэбны матэрыял паўторнага характару: а) выбіраецца з улікам спецыфікі часткі мовы і яе граматычных характарыстык, б) падаецца ў непрывычнай, неагульнапрынятай форме.

1. Устанавіце адпаведнасць паміж сказам з дзеясловам *ісці* і яго значэннем, рэалізаваным у сказе.

	Сказ		Значэнне
А	Стары настаўнік Ягор Ягоравіч атрымаў персанальную пенсію і	1	‘рэгулярна налічацца, адпускацца’

	ішоў на адпачынак (У. Корбан).		
Б	З навадворскіх комінаў ішоў дым (У. Кавалёў)	2	‘рухацца, развівацца ў якім-небудзь напрамку’
В	Аспірант быў вельмі задаволены сваёй камандзіроўкай: ішлі добрыя сутачныя.	3	‘перамяшчацца, перасоўвацца ў прасторы’
Г	Лагчына ішла далёка, аж пад лес (І. Пташнікаў)	4	‘знаходзіць збыт, пакупніка’
Д	Аўсамі ішоў чалавек, выбіраючыся з лагчыны на ўзгорак да гасцінца (К. Чорны)	5	‘выдзяляцца, выходзіць, расплывацца’
		6	‘расцілацца, пралягаць; мець пэўны кірунак, цягнуцца’
		7	‘весці пачатак, паходзіць ад чаго-небудзь’
		8	‘прыступаць да якой-небудзь службы, дзейнасці’

2. Патлумачце лексічнае значэнне выдзеленых адзінак шляхам падбору дзеяслова (ці дзеяслоўнага словазлучэння). Запішыце, як называюцца выдзеленыя адзінкі?

1. Зрабіў дзед Архіп тады адзін прыкметны ўчынак, які з цягам часу **сцёрся ў людской памяці** (А. Гілько).

2. Шматгадовы дуб над рэчкай пачынае **падавацца старасці** (Я. Колас).

3. А доля ўсіх матак такая – **дарогам сыноў аддаваць** (А. Пысін).

4. Што ж гэта за вершы, якія нельга **даручыць пяру** (М. Лужанін).

5. Мужчыны зараз па сняданні пайшлі ў гумно на спачыванне – **аддаць мінуты для фрылоты** (Я. Колас).

6. Волаг **паліваў свінцом дарогі** (А. Александровіч).

7. Не магла дзяўчына доўга **сябраваць са смуткам** (П. Пестрак).

8. Унізе лес **гаварыў свае адвечныя гутаркі** (З. Бядуля).

9. Вогнішча **хоча галля** (Я. Брыль).

10. Дым, што ішоў з коміна, пачаў **варажыць на дождж** (І. Пташнікаў).

11. Папаўся! **Вывешвай белы сцяг** (Я. Купала).

12. Я сяджу дома, а людзі **сунуць галаву ў нашчу богу Молаху** (М. Лужанін).

13. Як толькі ў **хлявы загналі дзень**, улан у хаце Баўтрука сядзеў (М. Танк).

14. Сюды, у лясное царства, на досвітку ступі, як лепшае лякарства, **настой наветра ні** (П. Макаль).

15. Антось агледзеў тут прылады, калёсам добра **даў “памады”** – густога дзёгцю і варволю, каб меней **крыўдзілісь на долю** (Я. Колас).

16. Плылі ў турботах дні, нядзелі, усталявалася вясна. Дубы **злётны плашч адзелі**, і зарунела ярына (Я. Колас).

17. Нацэленыя Жуль Вернам вандраваць па ўсім свеце, адкрываць неадкрытае, мы пакуль што **ажыццяўлялі Адысею** па блізкіх ваколіцах (І. Навуменка).

18. Збіраліся мы ўсе разам і ішлі росным ранкам **ваяваць з травой** (Я. Брыль).

19. Усе гэтыя дні **жыву на праграме Плутарха** (М. Танк).

20. Не вербы шум рассыпалі, не плёскае ручой – то маці плача з радасці, ласкава **словы тчэ** (П. Панчанка)

*Растлумачце значэнне слова *варволь*. Падлумачце значэнне слова *Молах*? Што вы ведаеце пра Адысею і Плутарха.

3. З групы фразеалагізмаў выпішыце толькі тыя адзінкі, якія паводле значэння і сінтаксічнай ролі адпавядаюць дзеяслову. Падлумачце іх значэнне.

Вуж галавы не ўткне, гордзіеў вузел, есці вачамі, цыганскае сонца, зрабіць блін, пуцяводная зорка, не з такога цеста зроблены, замятаць сляды, у віру на калу, віляць хвастом, грушы на вярбе, зямлю грызці, журавель у небе, спадаць з твару, сораж саракоў.

4. Аднавіце дзеясловы ў наступных адзінках. Запішыце, як называюцца адноўленыя адзінкі? Падбярыце сінанімічныя да адзінкі №8.

1. Чахай Пятра, сыр... .
2. На вяку ўсяго нажывеш – і Кузьму татам... .
3. Двор без гаспадара... .
4. Ціхая вада грэблю... .
5. Бывала, што і варона кувала, а цяпер і зязюля... .
6. Не тое багацце, што далі, а тое, што рукамі... .
7. Каб не елі і не пілі, то б у золаце... .
8. Завіхайся, але
9. Той не можа быць другам, хто ў бядзе... кругам.
10. Быў бы хлеб, а мышы... .
11. Каб чалавек ведаў, дзе спатыкнецца, дык ... тое месца.
12. І я ... , каб чарт касу насіў.

13. Перш папрацуў, а тады і... .
14. Зняўшы галаву, па валасах
15. Хто яму капае, той сам туды

5. А. Ад дзеяслова *маўчаць* утварыце ўсе магчымыя формы загаднага ладу.

Б. Запішыце, якія яшчэ моўныя сродкі граматыкі можна выкарыстаць для выражэння загаду (патрабавання, прапановы, просьбы) маўчаць.

6. Складзіце (а потым запішыце) сказы так, каб інфінітывы выконвалі функцыі:

- 1) дзейніка – прыносіць, вучыцца;
- 2) дапаўнення – пазнаваць, праспяваць;
- 3) азначэння – распытаць, ладзіць;
- 4) акалічнасці – далятаць, пагрэцца.

7. Уважліва разгледзьце табліцу і запішыце пропускі ў адпаведнасці з дзеяслоўнай парадыгмай.

Зыходная форма	Форма часу	Форма ладу	Форма дзеепрыметніка	Форма дзеепрыслоўя
Знесці	знёс		знесены	знёсшы
Вывучаюць		вывучай	вывучаемы	вывучаючы
Намыць		намыў бы		намыўшы
Пастрыгчы	пастрыг		пастрыжаны	
Падмесці	падмёу	падмёў бы	падмецены	падмёўшы
Апісаць		апісаў бы		апісаўшы
Надтачыць	надтачыў		надточаны	
Аналізуюць		аналізуй	аналізуемы	аналізуючы
Падшыць		падшыў бы		падшыўшы
Кіруюць	кірую		кіруемы	кіруючы

8. Прапанаваныя дзеясловы размяркуйце па наступных групах:

- 1) з двума суфіксамі ў марфемнай структуры;
- 2) з трыма суфіксамі ў марфемнай структуры;
- 3) з чатырма суфіксамі ў марфемнай структуры;
- 4) з пяццю суфіксамі ў марфемнай структуры.

Адпалуднаваць, прарошчваў, бунтавалі, гаспадарнічаю, замільгацеюць, наарфаваць, падгледзеў, размалявалі, спалучаеш, узмужнеюць.

*Растлумачце значэнне дзеяслова *наарфаваць*.

9. Ад прапанаваных слоў утварыце дзеясловы і запішыце ў адпаведных слупкі табліцы.

Важны, глухі, далікатны, густы, павольны, маркотны, нізкі, поўны, звонкі, сухі.

Вага, воск, век, гаспадар, грыв, настаўнік, кабала, мох, пан, чахол.

Ад асновы прыметніка суфіксальным спосабам	Ад асновы прыметніка прыставачна-суфіксальным спосабам	Ад асновы назоўніка суфіксальным спосабам	Ад асновы назоўніка прыставачна-суфіксальным спосабам
<i>важнічаць</i>	<i>загусціць</i>	<i>важэць</i>	<i>закабаліць</i>

10. З прапанаванай групы дзеяслоўных формаў выберыце і запішыце спачатку ўсе спрагальныя формы дзеяслова *гусці*, а потым – усе спрагальныя формы дзеяслова *гудзець*. Патлумачце выбар.

Гуду, гудзём, гудзіце, гудзіць, гудзе, гудуць, гуджу, гудзеш, гудзяць, гудзім, гудзіце, гудзіш.

11.

А. Размяркуйце дзеясловы па адпаведных слупках табліцы: адрасаваць, арандаваць, ганарыцца, актывізаваць, адсутнічаць, грывнуць, вітамінізаваць, даследаваць, дараваць, заляцацца, замінаць, канстатаваць, прапанаваць, разгаварыцца, раніць, рапартаваць, расплакацца, спатрэбіцца, удзельнічаць, чаргавацца,

Аднотрывальныя дзеясловы	Двухтрывальныя дзеясловы

Б. З дзеясловам *прапанаваць* складзіце сказы так, каб у першым сказе дзеяслоў меў значэнне незакончанага трывання, а ў другім – закончанага.

12. Уважліва прачытайце прыведзеную групу дзеясловаў. Вызначце і запішыце ўсе магчымыя паказчыкі трывання, падмацаваўшы адказ ілюстрацыямі з прапанаванай групы.

Адбіраць, даказваць, спланаваць, атынкаваць, намалюваць, выклікаць, адрозніваць, надрукаваць, выразаць, называць, абвадняць, класціся, рассыпаць, павячэраць, натхняць.

ДАВЕДКІ

1.

А8Б5В1Г6ДЗ

2.

1. Сцёрся ў людской памяці – забыўся.
2. Паддавацца старасці – старэць, слабець, марнець і пад.
3. Дарогам сыноў аддаваць – праводзіць, праваджаць.
4. Даручыць пяру – запісаць, напісаць.
5. Аддаць мінуты для дрымоты – падрамаць.
6. Паліваў свінцом – абстрэліваў.
7. Сябраваць са смуткам – смуткаваць, сумаваць.
8. Гаварыў свае адвочныя гутаркі – шумеў, шапацеў.
9. Хоча галля – дагарае, гасне, тухне.
10. Варажыцца на дождж – слацца нізам, сцяліцца, расплывацца.
11. Вывешвай белы сцяг – здавайся.
12. Сутнуць галаву ў пашчу богу Молаху – ваююць.
13. Уклявы загналі дзень – наступіў вечар, звечарэла.
14. Настой паветра пі – дыхай.
15. Даў “памады” – падмазаў, крыўдзілісь на долю – рыпелі.
16. Зялёны плашч адзелі – зазелянелі.
17. Ажыццяўлялі Адысею – вандравалі, падарожнічалі.
18. Ваяваць з травой – касіць.
19. Жыву па праграме Плутарха – гаротнічаю, галадаю.
20. Словы тчэ – гаворыць.

Выдзеленыя адзінкі называюцца перыфразамі. Перафраза – семантычна непадзельны апісальны выраз, з дапамогай якога перадаецца сэнс іншага слова або выразу.

**Варволь* або ворвань – тлушч, здабыты з марскіх жывёл або рыб.
Молах – міфалагічная істота, якая ўпамінаецца ў Бібліі і якой ахвяравалі людзей і жывёл.

“*Адысея*” – паэма Гамера аб падарожжы Адысея, перан. вандраванні, поўныя выпрабаванняў і прыгод.

Плутарх – антычны філосаф, які раіў душу трэніраваць горам, а страўнік – голадам.

3. Есці вачамі – пільна глядзець на каго-небудзь, што небудзь; зрабіць блін – жорстка расправіцца з кім-небудзь, моцна пакараць каго-небудзь; замятаць сляды – спрытна знішчаць, утойваць доказ віны; віляць хвостом – 1) хітраваць, крывадушнічаць, ашукваць, 2) лісліва сцю дамагацца чыёй-небудзь прыхільнасці; зямлю грызці – прыкладваць намаганні, каб ажыццявіць што-небудзь, спадаць з твару – прыкметна асоўвацца, марнець.

4.

1. Чакай Пятра, сыр з’ясі.
2. На вяку ўсяго нажывеш – і Кузьму татам назавеш.
3. Двор без гаспадара плача.
4. Ціхая вада грэблю рве.
5. Бывала, што і варона кувала, а дзяер і зязюля не каркае.
6. Не тое багацце, што далі, а тое, што рукамі нажылі.
7. Каб не елі і не пілі, то б у сёлаце хадзілі.
8. Завіхайся, але не спячайся.
9. Той не можа быць дугам, хто ў бядзе абыдзе кругам.
10. Быў бы хлеб, а мышы збягуцца.
11. Каб чалавек ведаў, дзе спатыкнецца, дык абышоў бы тое месца.
12. І я б касіў, каб чарт касу насіў.
13. Перы прапрацуй, а тады і патанцуй.
14. Змяўшы галаву, па валасах не плачуць.
15. Хто яму капае, той сам туды трапляе.

Адноўленыя адзінкі называюцца прыказкамі.

Сінанімічныя адзінкі да прыказкі завіхайся, але не спячайся: хто спяшае, той перарабляе; не глядзі, каб скоро, а глядзі, каб добра; паспех – людзям на смех.

5. Пры ўтварэнні форм загоднага ладу захоўваем трыванне дзеяслова.

А. *Маўчы, маўчыце*; формы сумеснага дзеяння – *маўчым* (з адпаведнай інтанацыяй), *давай (давайце) маўчаць*; *няхай (хай) маўчыць, няхай (хай) маўчаць*.

Б. Для выражэння катэгарычнага загаду (распараджэння) выкарыстоўваецца форма інфінітыва (з адпаведнай інтанацыяй): *Маўчаць!* Для выражэння парады з адценнем папроку выкарыстоўваецца форма ўмоўнага ладу: *Маўчаў бы лепш.* Для выражэння настойлівай прапановы і патрабавання выкарыстоўваюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы (у школьнай граматыцы прыслоўі): *Ціха! Цішыэй! Шумна!* і пад., а таксама назоўнік *Цішыня!* Выклічнікі могуць выкарыстоўвацца і для выражэння патрабавання маўчаць (*Цыц!*) і для выражэння просьбы (*ш-ш-ш*).

6. У функцыі дзейніка: Прыносіць людзям шчасце – гэта куды больш радасна, чым змагацца толькі за сваё (А. Савіцкі); Вучыцца ніколі не позна (Прык.).

У функцыі дапаўнення: Вучыў мяне лес дазваць прыгостава, суладнасць і чары прыроды (Я. Колас); Людзі папрасілі дзяўчыну праспяваць.

У функцыі азначэння: У такіх разох стрэлачнік не прапускаў здарэння распытаць, даведацца, хто, чаго, куды і як (Я. Колас); Жаданне ладзіць новы лад сюды іх прывяло (Я. Купала).

У функцыі акалічнасці: Крыны дала вам Радзіма далятаць да планетаў (А. Русак); У такі дзень пчолы выходзяць з вулляў пагрэцца, пашукаць чаго-небудзь салодкага (А. Кулакоўскі).

7. Каментарый. Аргументуемся на зыходную форму. Ад асновы інфінітыва ўтвараюцца формы прошлага часу, умоўнага ладу, дзеепрыметнікі прошлага часу і дзеепрыслоўі закончанага трывання. Ад асновы цяперашняга часу ўтвараюцца асабовыя формы цяперашняга (будучага простага) часу, формы загаднага ладу, дзеепрыметнікі цяперашняга часу і дзеепрыслоўі незакончанага трывання.

Зыходная форма	Форма часу	Форма ладу	Форма дзеепрыметніка	Форма дзеепрыслоўя
Знесці	знёс	знёс бы	знесены	знёсшы
Вывучаюць	вывучаю	вывучай	вывучаемы	вывучаючы
Намыць	намыў	намыў бы	намыты	намыўшы
Пастрыгчы	пастрыг	пастрыг бы	пастрыжаны	пастрыгшы
Падмесці	падмёў	падмёў бы	падмецены	падмёўшы
Апісаць	апісаў	апісаў бы	апісаны	апісаўшы
Надтачыць	надтачыў	надтачыў бы	надточаны	надтачыўшы
Аналізуюць	аналізую	аналізуй	аналізуемы	аналізуючы
Падшыць	падшыў	падшыў бы	падшыты	падшыўшы

Кіруюць	кірую	кіруй	кіруемы	кіруючы
---------	-------	-------	---------	---------

8. *Каментарый.* Пры вызначэнні суфіксаў трэба ўлічваць гукавае значэнне асобных літар (е, ю). З прапанаваных дзеясловаў:

- 1) з двума суфіксамі: пра-рошч-ва-ў, пад-гледз-е-ў, с-па-луч-а-й-эш;
- 2) з трыма суфіксамі: ад-палудн-ав-а-ць, бунт-ав-а-л-і, на-арф-ав-а-ць, раз-мал-яв-а-л-і, уз-муж-н-е-й-уць;

3) з чатырма суфіксамі: за-мільг-а-ц-е-й-уць;

4) з пяццю суфіксамі: гаспад-ар-н-іч-а-й-у.

Наарфаваць – навеяць; арфа – веялка.

9.

Ад асновы прыметніка суфіксальным спосабам	Ад асновы прыставачна-суфіксальным спосабам	Ад асновы назоўніка суфіксальным спосабам	Ад асновы назоўніка прыставачна-суфіксальным спосабам
<i>важнічаць</i>	<i>загусціць</i>	<i>важыць</i>	<i>закабаліць</i>
<i>глухнуць</i>	<i>запаволіць</i>	<i>вашчыць</i>	<i>заімізэць</i> (<i>замізіць</i>)
<i>далікатнічаць</i>	<i>замаркомнець</i>	<i>векаваць</i>	<i>запанець</i>
<i>званчэць</i>	<i>занізіць</i>	<i>гаспадарыць</i>	<i>зачахліць</i>
<i>сушыць</i>	<i>запеўніць</i>	<i>грыміраваць</i>	
		<i>настаўнічаць</i>	

10. Формы размяркоўваем у залежнасці ад тыпу спражэння.

Гусці – дзеяслоў 1 спражэння, таму:

гуду, гудзём; гудзеш, гудзяце; гудзе, гудуць.

Гудзець – дзеяслоў 2 спражэння, таму:

гуджу, гудзім; гудзіш, гудзіце; гудзіць, гудзяць.

11. *Каментарый.* Аднатрывальныя дзеясловы не ўтвараюць трывальных пар, г. зн. яны выражаюць толькі закончанае або толькі незакончанае трыванне. Гэта залежыць або ад лексічнага значэння дзеясловаў, або ад іх структурных асаблівасцей. Частка дзеясловаў не мае спецыяльных паказчыкаў трывання. Такія дзеясловы могуць быць ужыты як у значэнні незакончанага трывання, так і ў значэнні закончанага. Гэта двухтрывальныя дзеясловы.

А.

Аднатрывальныя дзеясловы	Двухтрывальныя дзеясловы
Адсутнічаць, ганарыцца, грывнуць, заляцацца, запамінаць, разгаварыцца, расплакацца, спатрэбіцца, удзельнічаць, чаргавацца	Адрасаваць, арандаваць, актывізаваць, вітамінізаваць, даследаваць, дараваць, канстатаваць, раніць, рапартаваць, прапанаваць

Б. Каментарый. Значэнне закончанаці або незакончанаці дзеяння ўстанаўліваецца з кантэксту і пры дапамозе суседніх дзеяслоўных формаў, якія маюць фармальнае выражэнне трывання.

Незакончанае трыванне: Я прапаную вам пайсці кароткай дарогай.

Закончанае трыванне: Сам дырэктар прапанаваў кандыдатуру маладога інжынера, і таму яе ахвотна падтрымалі.

12. Для таго, каб адрозніць паказчык, трэба змяніць трыванне дзеяслова (незакончанае на закончанае і наадварот).

Паказчыкі трывання:

суфікс: даказаць (даказаць), адрозніваць (адрозніць), абвадняць (абвадніць), натхняць (натхніць);

прыстаўка: спланаваць (спланаваць), надрукаваць (друкаваць), намаляваць (маляваць), атынкаваць (атынкаваць), павячэраць (вячэраць);

змена месца націску: выклікаць (выклікаць), выразаць (выразаць), рассыпаць (рассыпаць);

чаргаванне ў аснове: адбіраць (адабраць), называць (назваць);

суплетывізм асноў: класціся (легчы).

Святлана Мароз,
Марына Ржавуцкая